

Modernleşmenin
Zihniyet
Dünyası:

**Besim F.
Dellaloğlu**

NİYET

“Kulaktan duymaydı bildiklerim senin hakkında,
şimdiyse seni gözlerimle gördüm.”

Tevrat, Eyüb, 42.5f

1980’lerin ortasında Boğaziçi Üniversitesi’nde öğrenci iken bir gün elimde iki kitapla Orta Kantine girdim. O yıllarda Orta Kantine, Sosyete Kantini’ne alternatif olarak genellikle solcu öğrencilerin takıldığı kantindi. Elimdeki kitaplardan biri Alain Robbe-Grillet’in şimdi başlığını hatırlayamadığım bir romanıydı. İkincisi ise Tanpınar’ın *Huzur*’u. Kitapları gören bir arkadaş şöyle dedi: “Kafan epey karışmış galiba. Bu kitaplar okunur mu? Biri küçük burjuva, diğeri ise muhafazakâr.” Öyle ya bu kitaplardan biri “şımarık” ve yeterince toplumcu olmayan Batı modernizminin örneklerinden biriydi. Diğeri ise Türkiye muhafazakârlığının temsilcilerinden biri. Bir solcu bunların ikisini de okumazdı. Aslında benim elimde bu iki kitabın bir arada olması bilinçli bir tercihe de dayanmıyordu. İlkinin Boğaziçi’nin kütüphanesinde Fransızca bir roman bulmuş olmanın zevkiyle almıştım herhâlde. Büyük bir ihtimalle o romanı bitirememişimdir zaten. Tanpınar’ın kitabını ise çok duyduğum ama hiç okumadığım bir yazarı denemek için almıştım. Arkadaşa sordum: “Ne okumak gerek sence?” “Yaşar Kemal okumak daha iyi olur bence.” dedi. Bütün bunların üstüne ben sonuçta yirmili yaşlarımın başında Tanpınar’ın *Huzur*’unu sonuna kadar okudum. Ve bana gerçekten “muhafazakâr” gibi gözüktü.

“Gariptir ki eserimi sathi okuyorlar ve her iki taraf da ona göre hüküm veriyorlar. Sağcılara göre ben angajmanlarım -*Huzur* ve *Beş Şehir*- hilafında sola kayıyorum, solu tutuyorum. Solculara göre ise ezandan, Türk musikisinden, kendi tarihimizden bahsettiğim için ırkçıların değilse bile, sağcıların safındayım.” (Ahmet Hamdi Tanpınar; *Günlüklerin Işığında Tanpınar’la Baş Başa*, Haz: İnci Enginün, Zeynep Kerman, Dergâh, İstanbul, 2007, s. 332.)

Daha sonra doksanların sonu ya da iki binlerin başında Walter Benjamin üzerine çalışırken, özellikle onun Paris ve pasajları üzerine yazdıklarını hatmederken bir şekilde elime Tanpınar’ın *Beş Şehir* kitabı geçti. Sanırım kent, mekân meselesi açısından ilginç olabilir diyerek kitabı okudum. *Beş Şehir*’i ilk okuduğumda sanırım otuz beş yaşındaydım. Kitabı bitirdikten sonra bir tür utanç duygusuna kapıldığımı bugün gibi hatırlıyorum. Beni utandıran ilk mesele bu kitabı bu kadar geç okumuş olmamdı. İkincisi ise *Huzur*’u yirmi yaşında okuduğumda bana “muhafazakâr” gözükmesiydi. O telaşla *Huzur*’u tekrar okudum. Kitap bana artık muhafazakâr gözüküyordu. Yirmi yaşındayken bana muhafazakâr gözükken bir kitap otuz beş yaşında artık muhafazakâr gibi görünmüyordu. Sanırım benim için Tanpınar üzerine bir kitap yazmak ihtiyacı işte tam da o anda belirginleşmeye başladı.

Hâlbuki ben sadece eserimi, şahsen yapabileceğim şeyi yapmak istiyorum. Ben maruz müşahidim. Sempatilerim var... İnkılapların taraftarıyım ve dil meselesindeki ifratlar hariç, geriye dönmek, bir adım bile istemem. Feda edemeyeceğim şeyler var: Sağlara karşı hiç olmazsa inkılapların bugünkü statüsü. Sollara karşı Türk milletinin istiklali ve tarihi hakkı. İmkân bulsam, yaşım müsait olsa ve bir organ sahibi olsam müdafaa edeceğim

tek fikir: Kalkınma ve plan. İnkılâpçılardan ayrılıklarım: Allah'a inanıyorum. Fakat tam Müslüman mıyım, bilmem. Fakat anamın, babamın dininde ölmek isterim ve milletimin Müslüman olduğunu unutmuyorum ve Müslüman kalmasını istiyorum. Garplıyım. Hıristiyanlığın daha iyi, daha zengin miraslarla, daha iyi işlendiğine eminim. Burada kendi kendimle tezattayım. Süleymaniye'den başka garpla ölçülecek bir iki musiki eserden başka bir şey tanımıyorum... Hülasa evolué ettim, fakat değişmedim." (Ahmet Hamdi Tanpınar; *Günlüklerin Işığında Tanpınar'la Baş Başa*, s. 332.)

Benim Tanpınar hayranlığım *Beş Şehir*'i okumakla başlar. Şiirlerini, *Huzur*'u daha önce okumuş olmama rağmen. Belki de bu nedenle Tanpınar'da beni büyüleyen şairliğinden, romancılığından çok memlekete bakış tarzı, zihniyeti olmuştur. Tanpınar benim bu memlekete bakış tarzımı değiştirmiştir. Elbette kendime bakış tarzımı da. Kendi oluş tarzımı da.

Yani okuyacağınız kitap, aslında, eninde sonunda kişisel bir derde dayanıyor. Belki de tüm kitaplar gibi! Kişisel bir meselenin toplumsal arka planını araştırmak. Belki de kendimdeki değişimi, ülkemin yaşadığı toplumsal değişimle meşrulaştırmak. Nedense son yıllarda Fransızların dünya literatürüne armağan ettikleri "problematize etmek" ifadesini ben "dert edinmek" diye çevirir oldum. Tesadüf olduğunu sanmıyorum. Bir konu üzerine yoğunlaşmak, bir şekilde onunla kişisel de olabilecek bir ilişki kurmayı da içeriyor. Dert edinmeden bu yoğunlaşma pek sahici olamıyor. Başka bir çalışmamda bunu "ontolojikleştirme" diye adlandırmıştım.¹ Bence "dert edinme" de onun akrabası!

¹ *Benjaminia: Dil, Tarih ve Coğrafya*, Ayrıntı, İstanbul, 2012.

Yıllardır çeşitli üniversitelerde Tanpınar üzerine dersler veriyorum. Mimar Sinan, Bilgi, Galatasaray. Hep soruyorum öğrencilerime. Tanpınar okudunuz mu? Yahya Kemal, Abdülhak Şinasi Hisar, Peyami Safa okudunuz mu? Yanıtlar genellikle olumsuz oluyor. Gerekçe olarak da bu yazarların “muhafazakâr” olmaları gösteriliyor. Aslında ben de çok iyi biliyorum bu soruları sorarken aşağı yukarı ne yanıt alacağımı. Zaten bu dersi de onun için açıyorum. Zaten bu kitabı da onun için yazıyorum.

Sözünü ettiğim Tanpınar derslerinin birinde *Beş Şehir*'i okuyan bir öğrencim bana aynen şöyle demişti: “Ne kadar da muhafazakâr bir adam bu hocam. Sürekli Süleymaniye’den, Mimar Sinan’dan, Dede Efendi’den, İtri’den söz ediyor.” İşte, tam o anda kafamda bir şimşek çakmıştı. “İşte.” dedim kendi kendime, “bizi Tanpınar okumaya tenezzül ettirmeyen, tenezzül etsek bile onu anlamamıza engel olan tam da bu.” Biz hep Tanpınar’ın neden söz ettiğine odaklandık ama sözünü ettiği şeye hangi tavırla yaklaştığını hep göz ardı ettik.

Bence Tanpınar’ın “muhafazakâr” olduğu iddiası Türkiye modernleşme zihniyetinin ürettiği en önemli hurafelerden biridir. Tanpınar bir Doğu-Batı uzlaştırıcısı değildir. Yerlici değildir. “Asr-ı Saadet” ya da “Altın Çağ” arayışında da değildir. Tanpınar, geçmişi ve geleneği aslında şimdiki zenginleştirmek için önemsiyordu. Yoksa onlara geri dönmek, bugünü tamamen onlara boğmak gibi bir yaklaşımı hiç yoktu. Ama onları bir kaynak olarak en azından şimdinin yedeğinde tutmak istiyordu. Belki de sadece hafızasını sahiplenmek istiyordu.

İki bin on yılının Kurban Bayramı’nda annemi ziyarete gittiğimde Erenköy’de çok ilginç bir şey keşfettim. Benim de çocukluğumda oturduğum bu semtte çok küçük bir çeşme vardı. Çocukluğumdan hatırlarım. Dört yüzünde, üzerinde Osmanlıca yazılar olan küçük plakalar bulunan minik, şirin bir çeşme. Geçen bayram çeşmenin önünden geçerken restore edildiğini fark ettim. Restorasyondan sonra çeşmenin hemen yanına mermer bir blok yerleştirilmiş ve üzerine çeşmenin dört yüzündeki Osmanlıca yazıların açıklama-

sı konmuştu. Yazıyı okurken birden şok oldum. Çünkü çeşmenin yapım tarihi 1926 idi. Yani Cumhuriyet döneminde inşa edilmişti. Osmanlıca okuyamayan ben ise yıllarca bu çeşmenin bir Osmanlı çeşmesi olduğunu sanmıştım. Benimle birlikte birçok başkaları da belki. İşte o zaman anladım ne kadar derin bir cehaletin üzerinde oturduğumuzu ve bununla hesaplaşmadan hiçbir şeyi tam anlamıyla beceremeyeceğimizi.

Bundan yıllar önce, öğrencilik yıllarımda turist rehberliği yaparken okur-yazar olduğu belli olan bir Fransız bana aynen şöyle demişti: “Oteldeki odamda akşamları televizyonda reklamları izlemeye çalışıyorum. Biraz fikir sahibi olabilmek için. Sonra da gündüzleri sen bize Türkiye’yi gezdiriyorsun. İnan bana ikisi arasında uzaktan yakından bir ilişki yok.” Yine aynı dönemde turist rehberlerinin pek çoğu, memlekette giderek kentte de kamusallık kazanmaya başlayan başörtülü kadınları, Batılı turistlere “Arap turistler” diye anlatırlardı. Batılılığımızdan ödün vermemek için herhalde! Bütün rehberlik hayatım boyunca Süleymaniye’ye “güzel” diyen bir turist rehberine rastlamadım. Ben de dâhil! Türkiye’nin modernleşme zihniyeti hâlâ ve hep Süleymaniye’nin “güzel” olabileceğini aklından geçirmiş değildir.

Ben kurmaya çalıştığım çerçevenin içinde ortaya koymaya çalıştığım kavramların Tanpınar tarafından benimsenmiş olduğunu iddia etmiyorum. Tanpınar “çoklu modernlikler”den, dünyalı bir modernlikten elbette söz etmiyordu. Ancak ben Tanpınar’ı topyekûn okuduğum zaman, bugünün kavramlarıyla ona baktığım zaman bu yorumu ulaşıyorum. Bu yorumun “Tanpınar için ama Tanpınar’a rağmen” bir boyutu elbette vardır.

Bu kitabın yazımı esnasında pek çok dostumdan, arkadaşımından, meslektaşımından, hocamdan, öğrencilerimden destek aldım. Hepsine sonsuz teşekkürlerimi iletiyorum. İsmail Coşkun, Alev Erkilet, Burhan Sönmez, Ferhat Kentel, Samim Akgönül, Maya Arakon, Arus Yumul, Fırat Kaya, Peykan Gökalp, Mustafa Aykaç, Hüsametdin Arslan, Gökhan Yavuz Demir ve Mahmut Mutman’ın adını özellikle

anmak istiyorum. Elbette okuyacağınız kitabın sorumluluğu bana ait ama onların destekleri bana güç verdi.

Ahmet Hamdi Tanpınar ve modernleşme meselesi üzerine epey bir süredir çalışıyorum. Bu esnada Mimar Sinan, Galatasaray, İstanbul Bilgi ve Kırklareli Üniversitesi'ndeki derslerimde bu konuya değinmeden edemedim elbette. Bu süreçte beni ilgileri, merakları, katkılarıyla sürekli destekleyen öğrencilerime de şükranlarımı sunuyorum.

Her zaman olduğu gibi beni koşulsuz destekleyen anneme, kız kardeşime ve sevgili yeğenim Eylül'e de destekleri için müteşekkirim. Hayat arkadaşım Elif'e hem desteği hem de paylaştıklarımız için çok teşekkür ediyorum. İzin olursa bu kitabı genç yaşta kaybettiğimiz sevgili babama ithaf etmek istiyorum.

ZİHNİYET

SOSYOLOJİ Mİ, ZİHNİYET HERMENEUTİĞİ Mİ?

“Bir şeyi anlamak için onun hüviyetine bürünmek şarttır.”

Mevlâna

“Bir şeyi resmetmek için evvela o şeyin kendisi olmak gerekir.”

Dante

“Yazmak istediğimiz şeyle aramızdaki mesafe az oldukça onu yakalarız.”

Marcel Proust

Sosyal bilimci dostlarımla muhabbet ederken çok sık gündeme gelen bir sorun vardı. Artık eskisi gibi sanatla, edebiyatla ilgilenememek. Benim de dâhil olduğum orta yaşlı bir sosyal bilimci kuşağı belli bir okur-yazarlık ve entelektüel-toplumsal dertler üzerinden sosyal bilimci olmuşlardır. Bu işi doğrudan bir iş, meslek, kariyer olarak gördükleri için değil. Yani yapılacak daha iyi bir iş bulamadıkları için. Bu ülkede demokratik bir siyasi ortam olmadığı için belki de! Ama elbette “mesleki deformasyon” denen illet bir süre sonra bizleri de sarmış, teslim almıştır. “Edebiyattan uzaklaşma” dediğim şey ya da yirmi yıl sosyal bilim metni okuduktan sonra artık roman, şiir okuyamama sendromu aslında biraz da dâhil olunan akademik, bilimsel, sosyolojik zihniyetten kaynaklanmaktadır. Bu perspektiften bakıldığında edebiyat olsa olsa sosyoloji sofrasının sosu olabilir, asla ana yemeği değil! Bu bizlerin sadece maruz kaldığı değil, aynı zamanda bizzat ürettiği bir zihniyetti. Olguyu her zaman, olgunun

yaşantılanmasından daha fazla ciddiye almak. Bence bu bakış sosyolojinin Türkiye’de ve dünyada en büyük özelliğidir. Üstelik değerden bağımsız bir olgusallık mümkünmüşçesine! Bu söylediklerimin sadece bir tür “post-modern” şımarıklık ya da “kültürel çalışmalar”cı bir iktidar istenci olarak görülmesi beni üzer. Toplum, o toplumun edebiyatı üzerinden okumak “post-modern” bir şımarıklık değildir. Modern toplum öznenin maruz kaldığı bir gerçekliktir. Ve bu “maruz kalma” durumu belki de en iyi “ebedileşmiş” hâlden okunabilir.

Sosyologların toplumu anlamayışlarında bir başka temel neden de dünyalarını neredeyse tümüyle sosyolojiye hasretmelerinde/hapsetmelerinde yatmaktadır. Sosyolojik mahiyette çalışma dışında çalışma yapılmamakta âdeta sade ve yalnızca sosyoloji adına konuşulmaktadır.¹

Bugün ise bambaşka bir dünyada yaşıyoruz artık. Üniversite, akademi, sosyoloji vb. hepsi birer meslek, kariyer. Departmanlaşma, aşırı uzmanlaşma elbette bunun sonuçları. Bugün bizler belli alanlarda gerçekten uzman ama memleket üzerine, dünya üzerine söyleyecek pek fazla sözü olmayan yüzlerce, binlerce akademisyeniz. Memleketin tarihini, edebiyatını yeterince önemsemeyen. Sosyoloji giderek bir tür teknisyenliğe dönüşüyor sanırım. Kaparsın araştırmanı, yazarsın girişini, sonucunu, yaparsın sahanı olur biter. Oysa fikir her yerde fikirdir. Araştırma ise akademiktir.

Bütün bunlara eklenecek elbette çok fazla şey var. Ama kısaca dikkati çekmeye çalıştığım bir zihniyet değişimi. Üstelik bence de olumlu yönde değil. Oysa bu ülkenin Batı’yla, modernlikle, romanla, sosyolojiyle teması zamansal, mekânsal ve insani olarak çakışmıştır. Namık Kemal, Ziya Gökalp, Yahya Kemal, Tanpınar isimleri bile yeterlidir bunu görmek için. Siyasetçi, edebiyatçı, düşünür ve sosyolog kimliği Türkiye modernleşmesinin aydınlarında birleşmişti. Ortodoks

1 Kurtuluş Kayalı, “On Yıl Sonraki Tipik Türk Sosyoloğunun Flu Bir Portresi”, *Hece*, 162/163/164, Haziran-Temmuz- Ağustos 2010, s. 125.

ya da heterodoks fark etmeden üstelik. Bugünün sosyologları olarak bizler, arkamızda böylesi bir gelenek olduğunun farkında olmalıyız. Bugün artık böyle entelektüeller pek çıkmıyor. Neden acaba?

Edebiyat ki, bir bakıma, sosyokültürel kişiliğimizin söz ve yazı halinde kendini dışa vurması demek; kâh kendisi toplumu belirleyen, kâh toplumla biçimlenen, fakat hangi suretle olursa olsun sosyal varlığımızı olduğu gibi aksettiren ifade ve sembollerin toplamı olarak önümüze seriliyor.²

Üstelik Türkiye benzeri modernleşme ülkelerinde bilindiği gibi toplumsal olan değil, siyasal olan daha güçlü olmuştur. Türkiye bir ulus-devlet olmaktan çok bir devlet-ulus'tur örneğin. Yani bizim gibi ülkelerde “toplumsal” olanın içinde ütopyanın, kurgunun payı çok önemlidir. Bu nedenle modernleşme ülkelerinde olgu-değer ayrımı yapabilmek Batıdan daha zordur. Bu noktadan bakıldığında bizim gibi ülkelerde, bir toplumsal çözümleme ile bir edebi metin arasında, bir felsefi manifesto ile parti programı arasında sanıldığından çok daha az fark vardır. Bizde edebi metnin, yani kurgusal olanın sosyolojik statüsü bilimsel olanın hiç de gerisinde değildir.

Türkiye bir sosyoloji ülkesi olmaktan çok siyaset bilimi ülkesidir. Modernleşme ülkelerinde, toplumsal olanın siyasal olana etkisi daha sınırlıdır. Sosyal olan siyasal olanı kuşatamaz. Meseleler sosyolojik olmaktan çok politiktir. Bu da sosyolojinin alanını daraltan, siyaset biliminin alanını genişleten bir olgudur.

Türkiye gibi modernleşme ülkelerinde toplumsal aktörlerin siyasal olanı etkileme düzeyi Batı'ya göre daha düşüktür. Batılı toplumsal aktör kendini siyasal olarak ifade etme konusunda daha deneyimlidir. Dolayısıyla açıklayıcı bir paradigmanın Batı sosyolojisinde iş görme olasılığı bir biçimde anlaşılabilir. Bizim gibi toplumlarda ise anlamacı paradigma daha elverişli olabilir. Sosyolog, eylem ve kurum

2 Sabri Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, Der, İstanbul, 1991, s. 17.

üzerinden açıklama yapmak yerine, zihniyet üzerinden anlayıcı bir tavra yönelmelidir.

Türkiye Batı toplumlarından çok daha karmaşık ve çok boyutlu bir toplumdur. Buna paralel olarak bu ülkenin sosyologları çok daha şanslıdır. Çünkü bizler malzemenin niteliklerine uygun olarak çok daha derin, nüanslı bir sosyoloji yapabiliriz. Ama Türkiye’de sosyolojinin bunu ne kadar başarabildiği oldukça tartışmalı bir konudur.

... Zihniyet araştırmaları ile sanat ve edebiyat tarihini bir çatı altında yan yana getiriyor; aralarında bir çeşit kader ortaklığı kuruyor.³

Aslında her sosyolojik metin sosyolojinin tanımını, algılanmasını değiştirir. Eğer bunu yapmıyorsa zaten o metin çok da değerli değildir. Sosyoloji de tarihseldir. Zamansal ve mekânsaldır. Bu nedenle onu verili bir şey olarak değil, bir imkân olarak görmek daha doğru olur. Sosyoloji bir imkândır. Türkiye’de sosyoloji edebiyatla daha sıkı fıkı olmak durumundadır.

Kendimizi ifade ederken seçtiğimiz dil, ifade etmek istediğimiz içerikten tamamen bağımsız değildir. Sosyoloji için de geçerlidir bu. Bugün bu dil öylesine dogmatikleşmiş, öylesine kurulaşmıştır ki artık hedeflerini gerçekleştirmesinin önünde en önemli engel hâline gelmiştir. Artık ortalama bir sosyoloji tezinin, o tezin jürisi dışında birileri tarafından okunması giderek imkânsızlaşmaktadır. Akademik olanın, toplumsal olanla, hayatla ilişkisi neredeyse kopmuştur. O zaman ne cüretle hâlâ “sosyal bilim” kavramını kullanıyoruz? Kendisi sosyal olmayan bir sosyoloji ne anlama gelir? Ne işe yarar? Birilerimizin daha doçent, profesör olmasını sağlamak dışında! Edebiyatla sıkıfıkılık sadece içeriksel değil, biçimsel açıdan da elzemdir o zaman. Önemli bir dil problemimiz var. Geçmişle bugün arasında kalın bir duvar gibi. Bu belki de manevi bir duvar ya da bir zihniyet duvarı. Zihinsel bir duvar. Mesela, Meşrutiyet ile ilgili bir çalışma

3 Sabri Ülgener, *age.*, s. 17.

için Osmanlıca bilmek gerekir. O dönemlerde yazılmış romanların kaç tanesi bugünkü alfabeyle mevcut?

Bilgiyi sunmanın yöntemleri, kanalları ve araçları da en az bilginin içeriği kadar önemlidir.⁴

Bundan birkaç yıl önce Galatasaray Üniversitesi'nde görev yaparken "Türk Modernleşmesinin Zihniyet Dünyası" başlıklı bir ders açmıştım ilk kez. Ders programına koymak için dersin Fransızca başlığı istendiğinde epeyce şaşırılmış ve zorlanmış olduğumu hatırlıyorum. "Mentalité" bana yetmemişti. Eninde sonunda bu kavramın tam olarak Batı dillerine çevrilemeyeceğini bile düşünmüştüm. Zihniyet kavramını Batı dillerine nasıl tercüme edebiliriz? Zihniyeti nasıl açıklamak lazım? Zihniyet ile düşünce arasında ne fark var? Zihniyetin sosyolojide nasıl bir anlamı olabilir? Örneğin sosyolojinin konusu olabilir mi? Fizik doğa ile ilgilenir, sosyoloji ne ile ilgilenir? Toplumla mı? Öyleyse toplum nedir? Öncelikle toplum diye bir şey var mıdır? Bunlar çok sıradan gibi gözükse ama aynı zamanda çok zor sorular. Bunlara yanıt aramadan da sosyoloji yapılabilir mi? Yapan yapıyor.

Yakınlık olsun, atıf olsun, dikkat edilmelidir ki, tek yanlı ve tek girdili bir illiyet (causalité) fikrine kıyasla çok daha yumuşak deyimlerdir.⁵

Zihniyet, teorik olanla pratik olan arasında gidip gelen bir şey. Teorik boyutu var, pratikten hareket eden. Pratik boyutu var teorik olan ile ilişki halinde. Zihniyet, belli bir mekân ve zamanda ortaya çıkan bir şey. Belli bir toplumun zihniyetinin elbette o toplumu oluşturan bireylerden kaynaklanan bir yönü var. Toplumsal failerin zihniyetlerinin bir tür ortalaması gibi yani. Ama aynı zamanda bireyin zihniyeti de toplumsal zihniyetin bir yansıması. İçine doğduğumuz toplumun zihniyetinden inşa oluyoruz bir şekilde. Her ikisi de tek

4 Johannes Fabian'dan aktaran Gregory Jusdanis; *Gecikmiş Modernlik*, Metis, İstanbul, 1998, s. 16.

5 Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din*, Derin, İstanbul, 2006, s. 25.

tarafli süreçler değiller. Her toplumda eninde sonunda bir zihniyet vasatı oluşur. Onun da bir temsil değeri vardır. Bunun içine siyaset, ahlak, gelenek, kültür, din, eğitim, vb. girer. Ama buna mutlaka bir *causalit* demeyelim. *Affinit lective*. Sadi Irmak evirmiş, Goethe'nin bir kitabının adı: *Gönül Yakınlıkları*. Bu kavramın kökeni simyaya kadar gider. Metallerin birbiri ile ilişkisini tanımlamak için kullanılan bir kavram. Her Şeyden altın elde etme ılgınlığı. Kimyanın kökeni budur aslında. O dönemde aralarında *affinit lective* olan metaller, birbirlerine daha kolay dönüşebilen metaller. Bu kavram bizi niye ilgilendirir sosyolog olarak? Weber. *Protestan Etiği*. Bin dokuz yüzle-
rin başında yazılmış. Ne anlamda kullanıyor bu kavramı? Bu kitabın Marx'ın yapıtında yer alan st yapı-alt yapı arasındaki nedensellik ilişkisine karşı yazıldığı söylenir. "Toplumsal ilişkilerde nedensellik olmaz" diyor Weber, doğa bilimlerindeki gibi. Bunun tersi de bir tür bilinemezlik değil. Bu bir ara terimdir. Toplumsal ilişkilerde doğa bilimlerinden farklı bir nedensellik vardır. Toplumsal ilişkilerde nedensellik yoktur, ama "gönül yakınlıkları" vardır. Bunu mutlaka matematiksel formüllerle ifade edemeyebiliriz, ama konuşabiliriz. Weber ilgili kitapta Protestan etiği ile kapitalizmin ruhu arasında böylesi bir ilişki kurar. Birebirci, indirgemeci bir nedensellik ilişkisi değildir bu. *Soft* bir nedenselliktir. Parsons, bunu İngilizceye "certain correlations" olarak çevirir. Weber, Almancadan İngilizceye evri-
lirken bu nüans kaybolmuştur. Dolayısıyla zihniyet de toplumsal katmanlar arasındaki bir tür gönül yakınlığı içinde oluşur. Buradaki ilişkiyi mutlaka düzenli ve formüle edilebilir yasalara dönüştürerek söyleyemeyiz belki. Evrenselleştiremeyiz. Bu Şekilde söyleyemesek de aralarında bir tür ilişki olduğunu, bir Şekilde aynı kap içinde pişen bir Şey olduğunu söyleyebiliriz. Bazen teori burayı daha çok etkiliyor. Bazen pratik. Denge herhangi bir yerde oluşabilir. Sosyolojiyi burada bir yerlere inşa ettiğimizde ise, sosyolojinin doğa biliminden çok edebiyata gnl yakın bir gelenek olduğu görülebilir.

Olup bitene direkt değil dolaylı ve o nispette yorucu bir yaklaşım: Belli bir yaşama biçiminin zamanla kristalleşmiş cümle anlatım ve ifade kalıpları içinde kendini açıklayışı! Yılların üst üste yığıp biriktirdiği söz ve deyimlerden, kıssa ve temsillerden giderek zihniyetin “dışarlaşması!”⁶

Bütün kavramlar aslında bağlamsaldır. Kavramlar arasında akra-balık ilişkileri vardır. Zihniyet diyebiliriz, *episteme* diyebiliriz, paradigma diyebiliriz. Dünya görüşü, bakış tarzı, ideoloji diyebiliriz. Bunlar aslında çok *soft* bir bağlamda birbirinin yerine kullanılabilir. Biri diğerinin aynısı değildir tabi ki. Ama bu kavramları kullanmayı doğuran ihtiyaçlar arasında bir ilişki vardır. Paradigma daha çok bilimsel, zihniyet daha gündelik hayata dair. Zihniyetlerin oluşumunda geleneklerin çok önemli katkısı olur mesela. Zihniyetler vakumda oluşmaz. Zihniyet kavramının katacağı şey nedir? Tarihselleşmesi ve toplumsallaşmasıdır aslında Aydınlanma'nın. Kartezyen; akıl tarih dışı bir akıldır. Bu akıl o kadar evrensel ve kategoriktir ki hiçbir şeyden etkilenmez. Zihniyet bu anlamda toplumsallaşmış akıldır. Entegral eklemek gibi. Zihniyet organik akıldır. Bu anlamda rasyonalite ile zihniyet arasında önemli bir fark vardır. Çünkü zihniyet dünyası denen şey aynı zamanda irrasyonel olanı da içerebilir. Aydınlanma akli her zaman bir seçim dayatır. Zihniyet kavramında böyle bir dayatma yoktur. Akla gelen, eyleme de gelir zaten. Akla gelen zaten yapılabilir olandır. Zihniyet sayesinde. Akli kategorik bir şekilde algıladığımız zaman, insanı sürekli trajik seçimlere zorlayan bir bakış açılır önümüze. Mutlaka bir şeylerden vazgeçmek gerekir modern olmak için. Toplumsal zihniyetin, iktidar ilişkilerinin insanların gündelik hayatlarında nerelere kadar nüfuz edebileceğini fark etmek bazen korkutucudur. Toplumsal olan ne kadar da derinden kavrayabilir bireyi. Belki bunu fark etmeyiz bile. Toplumların da bilinç dışı vardır. Jung. Egosu, hafızası vardır. Bizim kendi seçimimiz olarak kabul ettiğimiz birçok şey, yaptığımız ya da yapmadığımız

6 Sabri Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, Derin, İstanbul, 2006, s. 27.

şey, birtakım paradigmalar, politik tercihlerle etkileşim içinde ortaya çıkan tercihlerdir.

Örneğin “nereden aldıcılık” ne demektir? Beğendim demektir. Ben de alayım demektir. Evet, bazı şeyler kişisel de olabilir. Kendinle özdeşleştirebildiğin bir şey için “Nereden aldın?” dersin. Bütün “Nereden aldın?”lar aslında bir etkileşimdir. Ama biz bunu bir tercih olarak yaşarız çoğu zaman. Çok beğendim, aldım, deriz. Onu ancak o gün görürsek alabiliriz belki de. Başka bir gün görsek almayacağız yani. Zihniyet dünyasının kaotikliği dediğimiz böyle bir şey işte. Toplumsal-bireysel, teorik-pratik ilişkisi aslında çok daha derinlerde vuku bulan bir şeydir. Bizim bilinç dediğimiz, kişilik dediğimiz şeyler güzel kavramlardır, ama bunların hiçbirinin vakumda oluşmadığını, diğer bilinçlerden tamamen bağımsız bir yerlerde oluşmadığının da farkında olmamız gerekir. Bizim kendilik olarak tasavvur ettiğimiz birçok şey aslında kendilik falan değildir. Toplumsal ağ içinde oluşan şeylerdir. Dolayısıyla, zihniyet bu açıdan önemli bir kavram. Bireydeki toplumsal olanı, mikro olanda makro olanı (ya da tersi de geçerli) işaret eder.

Zihniyet meseleleriyle uğraşan araştırmacı, şimdiden itiraf etmeli ki, pozitif tarih tetkiklerinin tamamıyla dışında değilse bile, onların daha ziyade sosyolojik bir toplu görüşe ve geniş bir tarih felsefesi planına bitiştiği ortak problem ülkelerinde, benzetmek caizse, sınır boylarında fikir ve kalem yürütmek durumunda bulunur. Bu, konumuzun hem özelliği ve hem de kaçınılmaz zorluğudur. Dikkatsizlikle atılan küçük bir adım araştırmacıyı kolayca bir yandan öte yana, müsbet ve objektif izah tarzından sübjektif hislere, şahsi kıymet hükümlerine kaydırabilir.⁷

Zihniyet, aslında eylemle düşünce arasında bağlantı kuran bir kavram. Teori ile pratik arasında olduğu gibi. *Praxis* ile akraba görüyorum

7 Sabri Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, s. 19.

bu yüzden zihniyet kavramını. Bilinçli insan eylemi ne kadar nesnelleştirilebilir? Bilinçli insan eylemi nesnel midir? Dolayısıyla böyle bir açmazın kabulüdür Weber'in önermesi. Yani hiç de öyle nesnel, kolay ölçülür bir malzemeyle çalışmıyoruz sosyoloji dünyasında. Belki de artık sosyoloji yerine zihniyet hermeneutiği demeye başlamak gerek. Sosyoloji çok iddialı bir kavram bence. Ben zihniyet hermeneutiği'ni tercih ederim doğrusu. Zihniyet nasıl bir açılım kazandırıyor bize? Zihniyet hermeneutiği, toplumsal eyleme nüfuz edebilmek için, failin niye öyle yaptığını anlamak için sosyolojiden çok daha elverişli bir donanım sağlıyor. Hem sosyolojinin konusunun bilinçli insan eylemi olduğunu söyleyip hem de sosyolojinin yasalarından söz edilebilir mi? Bu anlamda sosyolojinin yasası olmaz, olamaz. En azından doğa bilimlerindeki anlamıyla. Eylem de zaten ancak yasanın yokluğunda anlaşılabilir bir şeydir. Yoksa açıklarız, olur biter.

Zihniyet, idealizm artı materyalizmdir bir anlamda. Bir yandan derinliği olan bir kavramdır, diğer yandan da çok somuttur. Zihniyet "idea"nın "hayat" hâline gelmiş halidir. Zihniyet tıpkı *praxis* gibi teorik olanla pratik olan arasındaki bağlantıyı kuran bir kavram. Düşüncenin, fikrin hayatla ilişkisini kuruyor sanki. Fikirler, zihniyet üzerinden eyleme dönüşüyorlar. Hayat oluyorlar. Sadece bu değil. Zihniyet aynı zamanda toplumla birey arasındaki ilişkiyi de kurabiliyor. Çünkü zihniyetler hep bir zamanda ve mekânda oluşuyorlar. Zihniyet tam bir mücadele alanı. Toplumun bireyi ele geçirdiği, bireyin topluma isyan ettiği bir zemin. Zihniyet bu anlamlarıyla tam da sosyolojinin asıl nesnesi. Weber'in "sosyolojinin nesnesi bilinçli insan eylemidir." sözünün Türkçesi bu olsa gerek. Zihniyet teori-pratik ile toplum-birey çapraz eksenlerinin çakışma noktası.

Zihniyet bir grubun içselleştirilmiş olan kültürüne atıf yapmadan anlaşılabilir.⁸

8 Alex Mucchielli, *Zihniyetler*, çev: Ahmet Kotil, 1991, İletişim, s. 8.

Sadece yaşama ilişkin alışkanlıkları paylaşmakla kalmayız, düşünme ve mantık yürütme alışkanlıklarını da paylaşırız.⁹

Zihniyet kavramı bize koşullarla eylem arasındaki ilişkiye, bağlantıya yönelmek için iyi bir rehberdir. Hani Almanların *Zeitgeist* dediği şeyi anlamak için örneğin. Bir kadının iki binlerde kamusal ortamda sigara içmesi, onun duruşu, kimliği, ideolojik koordinatları, zihniyeti hakkında bize çok fazla bir şey söylemez. Oysa on dokuzuncu yüzyılda kamusal ortamda sigara içen bir kadın dikkat çekicidir. O kadının radikal, toplumsal normlara çok fazla uyum göstermeyen, bağımsız biri olduğu ileri sürülebilir. Aradaki yüz yıllık fark aynı eylemi farklı bir anlama taşıyabilir. Eylem ile zihniyet arasındaki ilişki çok derin ve zengindir. Zihniyet dünyası dediğimiz şey biraz karmaşık bir dünyadır. Ama o karmaşaya yönelmeden de zihniyet hermeneutiği yapılamaz.

Toplum neden yok? Çünkü somut olan insanlardır, aslında sınıf da yok. Bunlar birer kurgu aslında. Bütün kavramlar birer kurgu değil mi? Ama bu kavramlar bir şekilde işimize yarıyor. Bütün kavramlar birer soyutlama. Örneğin aritmetik ortalama hipotetiktir, temsilidir. Aslında yoktur. Ama işe yarar. Malzemeyle daha samimi bir ilişkiyi mümkün kılar. Toplum aslında biz böyle bir kavram olduğunu öngördüğümüz için vardır. Dolayısıyla toplum bir özne değildir. Özne gibi davranmaz, davranamaz. Toplumu bir özne gibi düşünmek aslında totaliter bir zihniyeti işaret eder. Sahiden tek bir özne gibi davranan bir toplum var mıdır? Örneğin faşizm toplumu yekpare bir özne olarak tasavvur etmenin zirvesidir. Evet bu kavramlara ihtiyacımız var ama bunları birer gerçeklik olarak da görmemek lazım.

Tek bir sosyoloji de yok aslında, birçok sosyoloji vardır. Sosyolojiler vardır. Örneğin “Sosyolojinin malzemesi nedir?” gibi ontolojik bir soruya mutlak, tek bir yanıt verilebileceğini düşünmek çok da demokratik bir zihne işaret etmez. Her düşünürün sosyoloji dediği

⁹ Alex Mucchielli, *Zihniyetler*, s. 10.

şey aynı mıdır? Değildir. Durkheim, Le Play, Weber sosyolojiden söz ederken aynı şeyi mi kastetmektedirler? Örneğin Weber, sosyolojinin konusunun bilinçli insan eylemi olduğunu düşünür. Belki de amaçlı insan eylemi demek daha doğru hatta. Bilinçli derken kastedilen eylemin belli bir amaca yönelmiş olmasıdır. Amaç yönelimli eylem. Pilavı avuçlayarak yiyenin de bir kültürü var, çatalla yiyenin de. Pilavı eliyle yiyenin kültürsüzlüğünden değil, onun başka bir kültüre sahip olduğundan söz edilebilir ancak. Burada Claude Levi Strauss'u anmamak mümkün mü? Kültürlerin karşılaştırılmazlığını ondan öğrendik. Her kültürü kendi terimleri, kavramları, zihniyeti içinde anlamak mümkündür. Katılımcı gözlemler, uzun süre o insanlarla yaşamalar nereden kaynaklanıyor? Çünkü biz hiçbir zaman ideolojik, kültürel, zihnî kodlarımızı, önyargılarımızı terk edemiyoruz. Aslında mutlak tarafsız sosyoloji diye bir şey de yok. Dolayısıyla antropolog kendini aşabilmek, o zihniyete nüfuz edebilmek için onun hayatını paylaşmak durumunda. Birazcık olsun önyargılardan temizlenmek için. Tekrar Weber'e dönersek, kültürsüz insan olmadığı gibi bilinçsiz insan da yoktur. Olsa olsa farklı bilinçlerden söz edebiliriz. Ancak Türkçede bu nüansı yakalamak o kadar da kolay değil. Çünkü biz genellikle kültür, bilinç gibi kavramları hâlâ sanki bu tartışmalar hiç yapılmamış gibi kullanıyoruz.

Örneğin artık tarihin konusunun mikrolaştığından söz edebiliriz. Sandıklardan çıkan günlükler, hatıratlar artık fermanlar kadar araştırma konusu olabiliyor. Üstelik bu, çalışmaların epistemolojik değerinin düşük olduğu anlamına da gelmiyor. Bu tür malzemelerden bir dönemin zihniyeti, toplumsal, ahlaki normları konusunda fikir sahibi olunabilir. Zihniyet hermeneutiğinin konusunun, sosyolojiden farklı olarak sadece olgular, kurumlar ya da en soyut haliyle toplum olmadığı açıktır.

Başka bir örnek mimari olabilir. Eski bir binanın mimarisinden, o evde yaşanan hayat hakkında birtakım sonuçlara varabilir miyiz? İç avlulu bir ev nasıl bir yaşama zihniyetine işaret eder? Batı eviyle

karşılaştırıldığında bahçenin evin içine alındığını varsayın. Dışarıdan baktığımızda duvar, içeri girdiğimizde avlu. Geniş aile yaşamının iç kamusal alanı olarak avlu. Dönemin mahremiyet anlayışına uygun bir mimari tasarım. Mimarinin yaşama tarzının dolayımında belirlenmesi. Küçük bir feodal kale gibi bir ev ve içeride bir avlu. Toplumsal olana karşı duyarsız olmayan bir mimari. Yani mimari üzerinden, mekân üzerinden bile zihniyet hermeneutiği yapılabilir. Tıpkı Tanpınar'ın yaptığı gibi! Çünkü mimari mutlaka o dönemki yaşama tarzıyla bir şekilde ilişki içindedir. Mimari planlar, mektuplar, hatıralar, mutfak, el sanatları bize zihniyetlere nüfuz edebilmenin imkânlarını yaratabilir.

Osmanlı bir bakıma varlığın kuvvetler hiyerarşisini incelemiştir. Mesela, dağların biçimini ben değiştiremem, demiş. Dolayısıyla ben, şehri ovada tarım toprağını ziyan ederek kullanmak yerine yamaçlara yerleştirmeyi tercih ediyorsam, ayrıca yamaçların serin rüzgârlar aldığını da biliyorsam, insanlarımdan uzak ufuklara bakmasını istiyorsam ve aynı zamanda insanımdan uzak olduğundan haberdarsam; onlara ev yaptığımızda yalnızca karşısındaki apartmanın cephesini seyretmek yerine, ta karşı dağları seyretmek, hatta o aralıklardan ovaları, yer yer başka güzel şeyleri seyretmek, yüce bir ağacın nasıl bir ilahi hikmet ürünü olduğunu görme imkânı da sağlamak istiyorsam; o zaman tabii ki ovada olmak yerine, yamaçta olmak daha iyi.¹⁰

Coğrafyacıların çoğu artık sosyoloji yapıyor. Coğrafya yapacak doğa kalmadı belki de ondandır! Her yer kent oldu zaten. Dolayısıyla coğrafyacılar da kentsel mekânlarda çalışıyorlar artık. Kentsel mekân demek insan yoğun bir alan demek. Beşerî coğrafya zaten sosyal bilimdir, ama şimdi coğrafyacılar kent sosyolojisi yapıyorlar. Bu da yaşadığımız hayatla ilgili bir zihniyet dönüşümünün işareti

10 Turgut Cansever, *Osmanlı Şehri*, Timaş, İstanbul, 2010, s. 95.

olarak değerlendirilmez mi? Mekânın nasıl dönüştüğünü izlemek toplumsal ha- yatın nasıl dönüştüğü hakkında bize bir sürü şey anlatabilir. Tanpınar'ın *Beş Şehir* kitabını örneğin bu gözle okursak artık o başka bir şeydir.

Sosyoloji dersinde niye edebiyat metni kullanılır? Buna cüret etmek için, toplumsal olanı sadece olgusal ve nesnellik penceresinden görme endişesinden farklı bir sosyolojik göze ihtiyaç vardır. Pozitivist sosyolojik gözün bunu küçümsemesinin nedeni nedir? Bunun öznel bir şey olmasıdır. Dolayısıyla yeterince olgusal, nesnel değildir. Hâlbuki Weber'in cümlesinden yola çıkarak, sosyolojiyi zihniyetlere yönelen bir bakış olarak değerlendirdiğiniz zaman, öznel bir engel olmaktan çıkıp, tam tersi bir imkân haline gelir. Öbür tarafta bir engel olarak görülen şey aslında diğer tarafta malzemenin bizzat kendisidir. Bizim böyle bakış açısına ihtiyacımız var işte.

Modernlik transistörü, bilgisayarı ürettiği kadar romanı, sosyolojiyi, estetiği de üretmektedir ve birbirleriyle ilişkili olarak üretmektedir.¹¹

Sosyal bilimlerde de aşırı bir departmanlaşma var. Hâlbuki hiçbir toplumsal eylem tek bir disiplinin konusu olamaz, hele böylesine karmaşık zamanlarda. Transdisipliner, disiplinlerarası bir göz ve zihin gerekir bu küresel dünyada. Sosyolojiyi meşrulaştıran bir bakıma Durkheim'ın *İntihar*'ıdır. Çünkü Durkheim'a kadar intihar büyük ölçüde tıbbi bir meseleydi. İntiharın aynı zamanda sosyolojik nedenleri olabileceği fikrini ortaya çıkardı Durkheim. Sosyoloji, psikolojiden, psikiyatriden malzeme çaldı. Bir disiplin kendisini başka nasıl meşrulaştırabilir ki zaten?

Ansiklopedisiz bir Aydınlanma Çağı, resimsiz bir Rönesans, sosyolojisiz bir Sanayi Toplumu, romansız bir Birey, antro-

11 Nilüfer Göle, *Melez Desenler*, Metis, İstanbul, 2000, s. 8.

polojisiz bir Sömürgecilik, medyasız bir İletişim Toplumu düşünebilir miyiz?”¹²

Türkiye’de ilk sosyoloji kürsüsü bin dokuz yüz on dört yılında Ziya Gökalp tarafından kuruldu. Bugünkü İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü. Dünyadaki ilk kürsüyü de Durkheim bin dokuz yüz on üç’te kurmuştu. Yani sosyoloji kurumsal olarak bir yüzyıllık geçmişe sahip aşağı yukarı. Sosyolojinin nesnesi toplum. Yani, sosyolojiden önce toplum yok muydu? Saatleri Ayarlama Enstitüsü’nde psikanalist Ramiz, “psikanaliz çıktıktan sonra herkes hastadır biraz zaten.” der. Freud da zaten “herkes nevrotiktir.” demiş miydi? Dolayısıyla sosyoloji çıktıktan sonra “toplum” daha fazla telaffuz edilmeye başlanmıştır en azından. Ancak hâlâ bazı “Sosyoloji Tarihi”, “Psikoloji Tarihi” kitapları Antik Yunan’dan başlar. Aslında yanlıştır bu. Antik Yunan’da ne sosyoloji ne de psikoloji vardır. Ama yine de toplum ve insan üzerine düşünme söz konusudur. Daha çok felsefi bir faaliyet olarak. Çünkü sosyoloji toplum hakkında belli bir tür etkinlik anlamına gelir. Toplum hakkındaki her düşünsel faaliyet sosyoloji değildir. Bu yüzden de “Sosyoloji Tarihi”ni Antik Yunan’dan başlatmak disipliner açıdan anlamsızdır. Antik Yunan’dan modern bilimlerin kurulmasına kadar bu boşluğu büyük ölçüde felsefe doldurmuştur. Eğer felsefe bilimin yerine geçebiliyorsa, edebiyat niye geçmesin? Roman uzun zamanlar boyunca Türkiye’de sosyolojinin yerini doldurmuştur. Hem de çok başarılı bir şekilde.

Sosyolojinin birimi nedir? Toplum? Birey? Peki, Ortaçağ’da toplum yok muydu? Birey yok muydu? Bir anlamda ama modern bir anlamda yoktu! Geniş anlamda ise elbette vardı; birey de toplum da vardı, ama o bireyleri o zamanlar Tanrı yaratmıştı. Sosyolojinin bireylerinin ise varolmak için Tanrı’ya ihtiyacı yoktur. Tanrı’ya inansalar bile Tanrıya ihtiyaçları yoktur varolmak için.

12 Nilüfer Göle, *Melez Desenler*, s. 161.

Sanat eserinin rolü de işte tam bu noktada karşımıza çıkıyor: Kurulan gövdeye muhtaç olduğunu sesi ve ses tonunu potası içinde pişirip kotarıp hizmete koşmak! Bazen kelime ve cümle hâlinde, bazen renk ve çizgi olarak iç dünyamızın dışa yansımalarının bir araya getirerek kapalı ve tutarlı bir bütüne varma ve o yoldan yaşlanılan zihniyeti tek tek unsurları ile yeni baştan inşa edebilme imkânına o suretle kavuşuyoruz.¹³

Ne olmazsa roman olmaz? Postmodernizm bunu da çökertti aslında ama birey olmazsa roman olmazdı bir zamanlar. *Don Kişot*. İlk birey? Romanın birimi de bireydir. Tıpkı sosyoloji gibi. Roman da zaten modern zamanlarda öncelikle Batı'da ortaya çıkmıştır. Roman bireyi anlatmaya sosyolojiden çok önce başlamıştır. Batı'da bile. Roman uzun süre sosyoloji, psikoloji ve dahi diğer bütün sosyal bilimlerin işlevini tek başına üstlenmiştir. Türkiye'de uzun yıllar memleket hakkında roman yazılmıştır sosyoloji yapmak yerine. Biz sosyologlar bunun özellikle farkında olmalıyız. Mütevazı olmalıyız. Bu memleketi kurtarmak isteyenler roman yazdılar uzun süre. Bu nedenle sosyolojinin en önemli mecrası edebiyattır bu memlekette. Her yerde böyle olmayabilir, ama buralarda böyle olmuştur. Peki, sosyoloji dünyamız bunun ne kadar farkında? Örneğin *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'nün Doktor Ramiz'i bizim memleketin bilinen ilk psikanalistedir. Bu memlekette henüz psikanaliz yokken, psikanalist vardı! Edebiyat sayesinde. Tanpınar sayesinde.

Türkiye'de sosyoloji çalışmalarının en eksik olduğu alan sanat sosyolojisi ya da edebiyat sosyolojisi alanıdır. Türkiye'de uzun yıllar sanat-edebiyat sosyolojisi çalışmaları yok denecek kadar azdır. Uzun yıllar içinde sosyoloji bölümlerinde sanat edebiyat sosyolojisi dersleri konulmamıştır.”¹⁴

13 Sabri Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, s. 27.

14 Kurtuluş Kayalı, “On Yıl Sonraki Tipik Türk Sosyoloğunun Flu Bir Portresi”, *age.*, s. 127.

Örneğin, Türkiye’de sosyolojinin uzun yıllar edebiyatçılar tarafından gerçekleştirilmesini nasıl değerlendirmek gerekir? Kemal Tahir’i, Yakup Kadri’yi bu memleketin en önemli sosyologlarından saymak abartılı bir değerlendirme midir? Ya Tanpınar? Yoksa Tanpınar cumhuriyet tarihimizin en önemli zihniyet sosyoloğu mudur? Yoksa zihniyet hermeneutikçisi mi?

Edebiyat olağanüstü önemli bir alandır ve bir toplumu tanımanın, toplumdan soyutlanmamanın en belirgin bilgilendirme noktalarından biridir. Özellikle geçmiş dönem Türk edebiyatı. Yeni dönem Türk edebiyatı da hayatımızdan bir anlamda çıkıp gitmiştir. Gündelik hayat sosyolojisi denen şeyin en belirgin beslenme kaynağı belki de daha doğru ifadesiyle en iyi öğrenme kaynağı bir ülkenin edebiyatıdır.¹⁵

Türkiye’de sosyoloji kurulduktan sonra da roman yazıldı elbette. Sosyolojinin yerini dolduran roman. Çünkü sosyoloji daha akademik duvarları aşamadı. Belki henüz yeni yeni bunu deniyor. Toplumbilim, Türkiye’de toplumsallaşamamıştır yeterince. Türkiye’de bilim toplumsallaşamamıştır. Türkiye’de toplumsallaşan edebiyattır, bu anlamda romandır. Bu memlekette nasıl insanlar psikoloğa, psikanaliste pek gitmiyorlarsa, sosyoloji de topluma pek gitmemiştir. Örneğin, Kemal Tahir edebiyatçı olduğu için yazmadı belki de o devasa romanları. O, memleketin meselelerini tartışmak, kavramsallaştırmak ve çözmek için roman yazdı. Bu ülkede Kemal Tahir üzerine kaç tane tez yazılmıştır? Dolayısıyla burada bir sorun varsa bu Kemal Tahir’in değil bizlerin sorunudur. Türkiye’nin modernleşmesinin yeniden yorumlanması aynı zamanda yeni, başka bir sosyolojinin imkânını da içinde taşır. Buralı bir modernliğin imkânları, buralı bir sosyal bilim ile araştırılabilir.

¹⁵ Kurtuluş Kayalı, *age.*, s. 127.

Gündelik hayat problemlerine gömülü olan zihniyet yapısını ise, bize, resmi arşiv belgeleri değil, sadece başta edebi eserler olmak üzere, sanat eserleri verebilir.¹⁶

Türkiye’de roman hiçbir zaman “fiktif” bir metin olarak görülmedi. Bu memleketin sosyal bilimcileri bunun pek farkında değiller ama iktidar sahipleri her zaman farkındaydılar.

Türkiye Cumhuriyeti, aslında Batı’daki örneklerinden çok daha belirgin bir “Edebiyat Cumhuriyeti”dir. Hâlâ ve hep! *Beş Şehir* nedir örneğin? Edebiyat mı? Anlatı mı? Deneme mi? Sosyoloji mi? *Beş Şehir* bence bu memlekette bu memleket hakkında yazılmış en önemli metinlerden biridir ve bu memleketin bütün sosyoloji bölümlerinde birinci sınıfta okutulmalıdır. “Sosyolojiye Giriş” dersinde örneğin. Şaka gibi değil mi? Eğer bu mümkün olsaydı, bu memleket başka bir memleket olurdu zaten. Zihniyet kavramı özellikle burada anlam kazanır. Zihniyet, felsefe, sosyoloji ve sanatın bir araya gelişini mümkün kılar. Zihniyet üzerinden bakıldığında bu üçü arasındaki farklar *flulaşır*.

Bence Ahmet Hamdi Tanpınar’ın yapıtının bütününden çıkarılabilecek en önemli kavramlardan biri, “kültürel Müslümanlık” kavramıdır. Ne demek “kültürel Müslüman?” Kendinizi Müslüman olarak tanımlıyor musunuz? O hâlde namaz kılacaksınız. Namaz aslında örgütlü duadır, sistematik bir duadır. Neden namaz kılınır? Vahiy, Tanrı’nın insanla ilgili ilişki kurma çabası ise, dua da insanın Tanrı’yla ilişki kurma çabasıdır. Bu işin teolojik alfabeti. Bir de işin kültürel boyutu var. Bir ülkede, bu ülkede ateist olup yine “kültürel Müslüman” olabiliriz. Hepimizin “kültürel Müslüman” olduğu anlar vardır gündelik hayatta. Bayramda, cenazede, mezarlıkta. “Allah iyilik versin” demek için Allah’a inanmak gerekmez. Her din bir yaşama biçimi, bir gündelik hayat, bir kültür, bir zihniyet üretir. Aslında belki de çoğul söylenmeliydi bütün bunlar. Yaşama biçimleri, gündelik

16 Hilmi Yavuz, *Türkiye’nin Zihin Tarihi*, Timaş, İstanbul, 2009, s. 11.

hayatlar, kültürler, zihniyetler. Bunların dinle ne alakası var, demeyin. Her şeyin her şeyle alakası var.

“Bilakis, tam bir Müslüman gibi düşünüyorum, fakat mücerret bir Müslüman gibi değil de bu şehrin ve etrafında, hülasa bu memleketin içinde yaşayan bir Müslüman gibi. İki yüz yıl bu memleketin hayatına karışmış yaşayan dedelerimizden bana miras kalmış bir Müslümanlık. Bu Müslümanlıkta Tekirdağ karpuzunun, Manisa kavununun, Amasya kayısının, Hacıbekir lokumunun, Itri bestesinin, Kandili yazmasının, Bursa dokumasının hisseleri vardır.” (Ahmet Hamdi Tanpınar; *Mahur Beste*, Dergâh, İstanbul, 1998, s. 109.)

Her insanın dinini kişiselleştirmesi bir diğerinden farklı olabilir. Ne kadar Müslüman o kadar İslam! Ne kadar Marksist o kadar Marksizm! Başka türlü zaten mezhepleri ve tarikatları açıklayamayız. Tek bir Müslüman olma şekli yok. Tanpınar’ı bazılarına muhafazakâr gösteren de zaten tam burada ortaya çıkıyor. Tanpınar, dinle, gelenekle, onların toplumsallaşma biçimleri arasındaki bir alandan, zihniyetin en verimli toprağından besleniyor. Bunun için dindar olmaya gerek yok. Sosyolog olmaya da gerek yok. Aslında Tanpınar’ın kendi hayatına dair hiçbir Müslümanlık belirtisi yok. Oldukça bohem bir hayat sürmüştür. CHP milletvekilidir. Hem de tek parti döneminde. O halde niçin gelenekle, dinle bu kadar ilgilidir. Çünkü bu ülkede toplumsal zihniyet oradan kaynaklanır ağırlıklı olarak. Bu toplumu anlama gibi bir derdiniz varsa, bir entelektüel olarak gerekirse kendinizi aşip bu alanlara merakla, ilgiyle yönelmek gerekir. Dert edinmek gerek yani! Aydınlanmacı ve pozitivist bir önyargıyla toplumu bir anlama konusu olarak değil ama daha çok bir mühendislik malzemesi olarak algılırsanız, o zaman bütün bunlara gerek yoktur zaten. Bu memleketin modernleşmecileri genelde topluma bu biçimde bakmışlardır.

Mesnevi'nin "bişnev" (Duy!) emriyle başlaması mutlu bir tesadüfün neticesi değildir. Biraz dikkat edilirse "bişnev" (Duy!) emri ile "anlamak", "kavramak", "idrak etmek" arasında gizli bir bağ vardır: "Bişnev", yani "duy, işit, dinle, kulak ver; anlamak için dinle, ney'in nelerden şikâyet ettiğini anlamak, kavramak için duy, dinle, kulak ver."¹⁷

Varlık duyuyor, çünkü anlıyor.¹⁸

Geleneği, modern olanın karşısına koyan bir zihniyet üretti bu ülkenin modernleşmecileri. Dolayısıyla bu refleksi, geçmişle, gelecek ile kişisel bir bağ kuran herkesi, gerici ya da muhafazakâr olarak nitelendirdi. Oysa Tanpınar, örneğin, bu tür kompleksleri olmayan bir yazardır. Mevlâna okurken Baudelaire ve Proust da okuyabilen bir düşünür. Dede Efendi dinliyor, ama Mozart da dinliyor. Hem de kırklarda, ellilerde! Oysa genelde Türkiyede Mevlâna okuyan Baudelaire okumaz. Dede Efendi dinleyen Mozart dinlemez.

Tanpınar öncelikle kendisi olmak ister. Kendisini gerçekleştirmek ister sadece. Doğu-Batı sentezi peşinde falan da değildir. Genelde sanıldığı gibi. Kendini bu toplumun, bu coğrafyanın, bu hayatın kaderine teslim eder. Kendiliğin ancak orada mümkün olabileceğinin farkındadır. Gerektiğinde en Batılıdan daha Batılı, en Doğuludan daha Doğuludur. Ama her zaman kendisidir. Sahicidir. Bunun peşindedir en azından. Bir şey olmak peşinde değildir, kendisi olmak ister sadece. Benjamin'in dediği gibi "yaşamak iz bırakmaktır." Tanpınar işte bu izlerin, yaşanmışlık izlerinin peşindedir. Geçmişin peşinde değildir. Şimdinin peşindedir. Geçmiş zamanın peşinde değildir. Sürenin, müddetin peşindedir. Her hakiki müddet, yaşanmış zaman olarak, iz bırakır. En azından bir müddet. Tanpınar için en değerli olan da budur.

¹⁷ Senail Özkan, *Aşk ve Akıl Doğu ve Batı*, Ötüken, İstanbul, 2006, s. 17.

¹⁸ Heidegger'den aktaran Senail Özkan, *Aşk ve Akıl Doğu ve Batı*, s. 55.

Kent, modern zamanlarda müddetlerin yaşama alanıdır, dünyasıdır. *Beş Şehir* işte tam da bu nedenle her sosyoloji dersinde okutulmalıdır. Süre zamana iz bırakır, zihniyet olarak. Süre kente iz bırakır mekân olarak. Zihniyetler mekânlarda oluşur. Mekânlar zihniyetlerin sonucudur. Tanpınar ne de olsa hafızanın, sezginin filozofu Bergson'un etkisindedir. Kentin de bir belleği vardır. Toplumsal bir bellekten de söz edebiliriz. Tanpınar kaliteli bir modernleşme eleştirisi yapar. Slogan atmaz. Modernleşmenin geçmişle ilişki kurma tarzına yönelik eleştirileri. Modernleşmenin gelenekle arasına koyduğu çok katı, deliksiz duvarları biraz delip, bağlantı kur- maya çalışır. Estetik bir şekilde göstermeye çalışır eski olan her şeyin değersiz olmayabileceğini. Geçmiş zaten buradadır ona göre. Ama görmek için bakmak gerekir.

Tarihe de kurumlara da yaşama tercihlerine de bu kadar kategorik bir biçimde bakmamak gerektiğini anlatır. Camilerden söz ederken, dar anlamda bir dindarlıktan söz etmemektir Tanpınar. Ama Süleymaniye'nin ne anlama geldiğini bilmeden İstanbul'a nüfuz edemezsiniz. Süleymaniye'yi "güzel" bulmadan İstanbullu olamazsınız!

"İstanbul'u tanımadıkça kendimizi bulamayız." (Ahmet Hamdi Tanpınar; *Huzur*, Dergâh, İstanbul, 1999, s. 168.)

Aslında Batı, bunu, bu şekilde kavramayı başarmıştır. Cami, Osmanlı mimarisinde nedir? Cami sadece bir dinsel mekân mıdır? İbadethane midir? Camiye sadece dini bir kavram olarak bakmamamız gerekir. Örneğin, "Ulu Cami" diye bir kavram var. Yani merkez camii. Merkez komutanlığı gibi. Külliye dediğimizde çok boyutlu bir yapıdan söz ederiz. Geçmişin kötüsünü, daha iyisini üreterek beğenmeme hakkımız vardır elbette. Türkiye bunu uzun süre başaramamıştır. O zaman eski değerler çoğu zaman geri gelirler. Her bastırılmış olan gibi. Ama tekrar geldiklerinde artık onlar birer hayalet gibidir. Bizim modernleşmemizin yaşama kültürü, zihniyeti tam da

bu nedenle yeterince derin olamamıştır ne yazık. Örneğin başörtüsü ya da türban Türkiye modernleşmesinin ya da belki de modernleşmemesinin öcüsüdür, hayaletidir. Bu anlamda, bir anlamda her kültürel devrim başarısız olmaya mahkûmdur. Türkiye'nin kültürel devrimi de başarısız olmuştur. Bu anlamda. Bir anlamda.

İnsanlar yeterince güçlü bir değerler sistemi üretmediklerinde bayağılaşırlar. Kalıplaşmış değerlere sınırlar. Görgüsüzleşirler. Batılı kendi geleneksel içkisini içiyor mesela, onun terk etmesi gerekmiyor modern olması için. Her şeyin bu kadar hızlı değişebilmesi derin olmayan yaşama kültürümüzden kaynaklanıyor. Batılı bireyin oturmuş tercihleri bir İstanbulludan üç-dört kat daha kurumsallaşmıştır. Ama o bunları gerçekleştirirken; kendisini muhafazakâr hissetmez. Aslında burjuva olmak sanıldığı kadar kolay değildir.

Bütün modernleşmeler trajiktir. Sürekli kendisi olmak ile başkası olmak arasında radikal seçimler yapma durumunda kalmak. Bizim modern olmamız için başka tür bir takvim ve başka bir tür şapkaya ihtiyacımız olmuştur. Batılı böyle bir trajediyi yaşamamıştır. Bu ülkenin modernleşmesi bir tür kendimiz olmaktan utanmanın hikâyesidir. Bu gerçekten trajik bir meseledir. Bu nedenle bizim memleketin modernleşmesinin biliminden çok sanatı yapılıdır. Tanpınar da bunun piridir bence. Çünkü bunu edebiyatla anlatmak daha münasıptır. Tanpınar'ın edebiyatını bu konuda bir tercih olarak okumamak lazım. Genelde en büyük yanlış bu. Tanpınar bu trajedinin yazarıdır. Trajedinin içinde, ondan beslenen biri Tanpınar. Bunu anlatıyor. Bunu çok iyi anlatıyor. Bunun anlatmanın en iyi yolu edebiyattır. Bilim değildir (sosyoloji). Roman temel bir sosyoloji aracıdır diye bir tespitim var ya. Bunun da onunla bir ilişkisi var. Bu problematik edebiyata daha yatkın. Buna da en uygun roman. Biçimsel olarak. Bu trajedinin edebiyat üzerinden anlatılması çok daha zenginleştirici bir şey aslında.